

۱۴۰۴ افق چشم انداز ایشیاد مدیریت شهر در گواهینامه ارائه مقاله

گواهینامه ارائه مقاله

بستر سازی برای حضور و بهره مندی از دانش و تجربه نیروهای متخصص در فرآیند تصمیم گیری و سیاست گذاری، لازمه توسعه اندیشمندان مبتنی بر خرد جمعی و تعالی کشور است. با استعانت از درگاه خداوند متعال، اولین همایش "مدیریت شهری در افق چشم انداز ۱۴۰۴" با ارائه نظرات تخصصی صاحب نظران و خبرنگاران حوزه های مختلف شهری و به بهمت و قمر مطالعات شهری مرکز مطالعات تکنولوژی دانشگاه صنعتی شریف در ۳۱ اردیبهشت ماه ۱۳۹۱ برگزار گردید.

بدین وسیله گواهی می شود مقاله "تحلیلی بر جایگاه آینده پژوهی در برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری در ایران" به نگارش آقای طابابانی به عنوان مقاله برگزیده به منظور چاپ در کتاب مقالات همایش توسط کمیته علمی پذیرفته شده است.

علی تقیپن

تقین

دانشگاه صنعتی شریف

تحلیلی بر جایگاه آینده پژوهی در برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری در ایران

رامین ساعدموچشی^۱، طاها ربانی^۲

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه تهران، ramin_saedm@ut.ac.ir

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه تهران، taha.rabbani@ut.ac.ir

چکیده:

اگرچه اندیشه انسانی همواره رو به سوی آینده داشته است اما روش های علمی نگرش به آینده (آینده پژوهی) قدمتی برابر با چند دهه دارد. در این میان شهر به عنوان کانون پویایی و نوآوری جایگاه خاصی در اندیشه آینده پژوهان دارد و بازتاب آن در طرح های توسعه شهری به عنوان راهنمای توسعه آتی شهرها قابل مشاهده است. پژوهش پیش رو بر آن است تا با روشن ساختن جایگاه آینده پژوهی در طرح های توسعه شهر و به طور مشخص طرح های راهبردی توسعه شهر به عنوان رویکردهای نوین برنامه ریزی شهری در ایران، تحلیلی بر این ارتباط و پیوند ارائه دهد. روش مطالعه در این پژوهش تحلیلی- توصیفی است. بررسی ها حکایت از این دارد که علی رغم استفاده از مدل های ترکیبی آینده پژوهی در این طرح ها، نقص های جدی در روش تدوین و گستره آینده پژوهی در آنها قابل مشاهده است.

واژگان کلیدی:

آینده پژوهی، برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری، ایران

مقدمه

در فرآیند دستیابی به توسعه پایدار انسانی، شهر به عنوان جایگاهی محسوب می شود که دستیابی به رشد و توسعه در گرو ساز و کارهای مناسب برنامه ریزی آینده نگر آن قرارداد. رسیدن به رشد و توسعه خود مفهومی است که از راه آینده نگری کارآمد شهری قابل دستیابی است. بنابراین برنامه ریزی شهری، فعالیت سازمان یافته و تلاشی هوشیارانه، به منظور گزینش بهترین راه حل های پیشنهادی، برای دسترسی به هدف های کلی در شهرها است (واترسون، 1965). همچنین به عقیده فریدمن برنامه ریزی راهنمای تغییر در درون سیستم اجتماعی است (فریدمن، 1967). در چنین شرایطی سؤال اینجاست که: جوامع و سازمان ها چگونه می توانند در چنین محیط متغیری که فشارهای درونی و بیرونی گوناگونی به آنها وارد می شود، به توسعه و بقای خود ادامه دهند؟ چه ابزارهایی برای پیش بینی آینده وجود دارد؟ برنامه ریزان چگونه می توانند ضمن مقابله با این فشارها و متغیرها، با افزایش بهره وری و میزان اثر بخشی برنامه ها، جامعه را در سطح قابل قبولی نگه دارند؟

در پاسخ به این پرسش ها است که، بکار گیری روش و رویکردی در برنامه ریزی مطرح می شود که، ضمن شناخت مسأله و عوامل تاثیر گذار بیرونی و درونی در قالبی سیستماتیک، رویکردهای آینده را نیز پیش بینی نموده و سازماندهی حرکت توسعه شهری را به سمت آینده تسهیل نماید، به گونه ای که آینده را شکل بخشد.

1- آینده پژوهی^۳

آینده اندیشی و تصویرسازی آینده می تواند به عنوان بخشی از زندگی روزانه انسان نگریسته شود، لیکن تاریخ مطالعات آینده پژوهی به عنوان یک عرصه تحقیقی به فاصله بین دو جنگ جهانی بر می گردد (Lo presit, 1999, p311). برنامه ریزی ملی طی جنگ جهانی

¹ شماره تماس: 09124160035

² شماره تماس: 09195507187

³ . Future Study, Future Research

اول ، رکود عظیم ایالات متحده، مهندسی اجتماعی جنگ سو(نگر) در نخستین روزهای روسیه کمونیست، آلمان نازی و ایتالیای فاشیست، نمونه هایی از نخستین مطالعات آینده پژوهی است (Bell, 1997, p295). در واقع در نتیجه ساختارهای اقتصادی ، سیاسی و اجتماعی نوین در سراسر جهان بعد از جنگ جهانی دوم، جایگزینی سیاستها و ارزیابی مجدد اهداف تبدیل به بخشی از برنامه ریزی ملی شد (Bell, 1997, pp18-22). تمامی تحولات بین دو جنگ جهانی و بعد از جنگ جهانی دوم منجر به نقد و بازنگری در روشهای متداول و پیشین برنامه ریزی و فراهم آوری زمینه برای رشد تفکر آینده نگری و آینده پژوهی شده و این مبحث را به موضوع فراگیر در اروپا و در غالب عرصه های علمی تبدیل کرد.

آینده پژوهی عمدتا به شناسایی آینده مربوط است. آینده پژوهی قلمرویی است که با مدیریت تغییر سر و کار دارد، این رشته با دوراندیشی خود پیش بینی و تصمیم عقلایی را بهبود می بخشد. در بهترین حالت خود، آینده نگاری عمدتا به خلق آینده ای مطلوب، آینده ای که در آن علایق نسل های بعدی به حساب آمده باشند، سر و کار دارد (Adesida, 1994, p886). اقدامات صورت گرفته در حوزه آینده پژوهی عمدتا به بررسی و اندیشه در ارتباط با آینده علم و فن آوری ، حوزه های مهندسی و همچنین توسعه انرژی های پایدار بوده است (Curtis W, 2010, p10) و حوزه برنامه ریزی شهری نیز در ارتباط با شهرهای آینده از منظر انرژی های پایدار مورد توجه قرار گرفته است.

2- برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری و آینده پژوهی

برنامه ریزی شهری و آینده پژوهی هر دو اصولا به آینده مرتبط اند. هر کدام از این دو فعالیت به موضوعات مبهم، چند وجهی و بحث برانگیز می پردازند که نتایج این موضوعات پیچیده و نامشخص است. هدف مطلوب هر رشته فراهم کردن آینده ای بهتر و جلوگیری از خطرات نامطلوب است. برنامه ریزی شهری و آینده پژوهی با وجود بهره گیری از روشهای پیچیده ارئه و مهارتهای خود که برآمده از شیوه عمل آنها و دشواری های روش شناختی در متعادل سازی دامنه ای گسترده از فنون ، مشارکت کنندگان و نگرش ها است، دارای شیوه های نگرش متفاوت به آینده می باشند (Ratcliffe & Krawczyk, 2010, p10).

به نظر می رسد که یک تفاوت سلسه مراتبی یا یک رابطه رویه ای بین آینده پژوهی و برنامه ریزی وجود دارد که در آن آینده پژوهی رشته ای است با قلمرو فکری و اصولی برای کاربردی کردن آن، در حالی که برنامه ریزی در درجه نخست روشی است که می تواند در رویکرد آینده پژوهی برای دستیابی اهداف منتخب مورد استفاده قرار گیرد. می توان گفت رابط بین برنامه ریزی شهری و آینده پژوهی، برنامه ریزی راهبردی است که می توان اینگونه آن را تعریف کرد: روشی که به تشریح کاربرد منابع در دسترس یک سازمان برای دستیابی به نتایج مطلوب آن می پردازد (همان منبع، ص 12)

نگاهی به جدول شماره 1 بیانگر این واقعیت است که، آنچه در مطالعات شهری و به ویژه در طرح های کلان ملی و منطقه ای مشاهده می شود، گویای تغییر نگرش برنامه ریزان از رویکرد اکتشافی به رویکرد هنجاری در پیش بینی آینده است. روشن است که اتکای صرف بر توانایی های دانشی و فن آورانه برای حل مسائل امروز، پیش بینی های نامناسب و بعضا نادرستی را برای مقاطع زمانی بلند مدت به دست می دهد که با گذشت زمان و ظهور تحولات جدید، مسائل بیشتری را برای مدیران و برنامه ریزان به وجود می آورند. در رویکردهای اکتشافی برنامه ریزان از زمان حال به آینده می نگرند، حال آنکه در رویکرد نوین هنجاری، برنامه ریزان از آینده به حال نگاه می کنند و از همان آینده به حل مسائل می پردازند. به باور طراحان شهرهای آینده، روندهای شهرسازی و برنامه ریزی شهری طی سال ها و دهه های آینده متأثر از دو عامل اصلی خواهند بود: الف) بازنگری د رابطه انسان و طبیعت و محیط زیست، ب) تسهیل خردمندانه زندگی انسان شهری در تمامی ابعاد آن. برپایه این دو اصل است که شهرهای آینده طراحی، ساخته و مدیریت خواهند شد.

بنابراین آنچه از مطالعه روند طرح های توسعه شهری در ارتباط با آینده نگری می توان دریافت اینکه ، آینده در ابتدای روند تهیه این طرح ها ادامه گذشته بوده و صرفا مطالع در مورد آن به رویکردهای تک نگرانه و خطی و بدن توجه به ساختارهای کلان و توان آفرینش انسانی بوده است. براین اساس می توان این دوره را تا دهه 80 میلادی دوره پیش بینی آینده در مطالعات توسعه شهری دانست. این در حالی است که در طرح های کنونی مشارکت فعالانه همه گروهها، استفاده از مدل های علمی آینده پژوهی که در آن نیروهای غیر منتظره تأثیر گذار و روندهای فن آورانه بشری و همچنین بنیاد های توسعه پایدار مورد توجه قرار می گیرد.

جدول شماره 1: روند تغییرات آینده پژوهی و مدل های به کار گرفته شده در طرح های توسعه شهری

مدل های آینده پژوهی	طرح های توسعه شهری	دوره برنامه ریزی
<ul style="list-style-type: none"> مدیریت دولتی و عدم وجود مدیریت شهری نبود رویکردها و مدل های پیش بینی و آینده نگری 	<ul style="list-style-type: none"> عدم وجود طرح های مشخص و مدون توسعه شهری رویکردهای موضعی و پروژه های خاص 	قبل از دهه 1930 میلادی
<ul style="list-style-type: none"> گرایش به حال و آینده ایستا و برنامه ریزی به عنوان مبنایی برای برای ترسیم آینده با روند گرایشی (مدل های خطی پیش بینی و نه آینده نگری، برنامه های کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت) برنامه ریزی توسعه شهری به عنوان بخشی از برنامه ریزی بخشی دولتی مدل های کمی پیش بینی جمعیت و اقتصاد تخصیص فضا بر اساس استانداردهای سرانه های شهری استفاده از مدل های کمی 	<ul style="list-style-type: none"> طرح های کلان توسعه و عمران طرح های جامع و تفصیلی 	دهه 1930 تا نیمه قرن بیستم
<ul style="list-style-type: none"> ورود آینده پژوهی به جای پیش بینی استفاده از مدل های کیفی و کمی همچون SWOT، دلفی و ... برنامه ریزی و مدیریت عمومی و همچنان بر پایه دیدگاههای کارشناسانه 	<ul style="list-style-type: none"> طرح های ساختاری محلی طرح های استراتژیک مدل سازی سیستم های اجتماعی شهری 	نیمه قرن بیستم تا اواسط دهه 70 میلادی
<ul style="list-style-type: none"> گرایش تعاملی و برنامه ریزی به عنوان مبنایی برای یادگیری سازمانی سناریو سازی مشاوره طوفان فکری گروه کارشناسان 	<ul style="list-style-type: none"> سلسله مراتب طرح های توسعه تنوع گزینه ها و پروژه ها 	دهه 80 و 90 میلادی
<ul style="list-style-type: none"> برنامه ریزی مشارکتی آینده پژوهی علمی و مبتنی بر توسعه پایدار استفاده از مدل های ترکیبی کمی و کیفی شبیه سازی (مدل شبکه عصبی و CA) 	<ul style="list-style-type: none"> راهبرد توسعه شهر برنامه ریزی مشارکتی و محله محور رشد هوشمند شهری 	آغاز قرن 21 میلادی

مأخذ: نگارندگان

3- مدل های مورد استفاده در برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری در ایران

آنگونه که ذکر آن گذشت، توجه به رویکردهای راهبردی در برنامه ریزی شهری در ایران به اواخر دهه 70 ه.ش باز می گردد. اما اگرچه این طرح ها به دلایل مختلف به مرحله تدوین و اجرا گذاشته نشدند اما نیاز به آینده نگری علمی در توسعه شهری، مدیران و برنامه ریزان را بر آن داست تا از این رویکردها در اشکال دیگر استفاده نمایند. در سطح ملی تدوین چشم انداز توسعه 20 ساله کشور، برنامه آمایش سرزمین و طرح کالبدی ملی و همچنین تدوین پنج طرح توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی راه را برای آینده پژوهی علمی در سطوح کلان باز نمود. در خلال طرح های توسعه ای کشور و مشخصا در برنامه های سوم، چهارم و پنجم توسعه کشور، تأکید ویژه ای بر برنامه محور نمودن ساختار مدیریت شهری کشور شده است. به این معنا که تهیه طرح های راهبرد توسعه شهر توسط مدیریت شهری شهرهای کشور مورد تأکید قرار گرفته است. براین اساس شهرهای بزرگ کشور و برخی از شهرهای میانی به تهیه و تدوین چشم انداز توسعه شهر و برنامه های میان مدت دست زده اند. از آن میان می توان به تجربه تهیه دو برنامه در شهرداری تهران و اصفهان، شهرداری قزوین، مشهد، تبریزریال شیراز و شهرکرد اشاره نمود.

بررسی پیرامون برنامه های تهیه شده در این شهرها بر اساس جدول شماره 3 صورت گرفته است که نشان از این دارد که رویکردهای مورد استفاده در این طرح ها عمدتاً رویکردهای ترکیبی و بیشتر استفاده از مدل SWOT با ارزش گذاری در قالب دلفی در بخش تحلیل وضعیت موجود و همچنین سناریو سازی و استفاده از چشم اندازهای گذشته و چشم اندازهای طرح های بالادست در تدوین چشم انداز بوده است. در میان این طرح ها، برنامه شهر اصفهان به طور کامل با استفاده از دیدگاههای کارشناسان، نخبگان و جلسات طوفان فکری بوده است. این در حالی است که برای شهرهای تهران، قزوین، شهرکرد و مشهد برنامه ها به طور موازی در فاز اول بر پایه گردآوری و تحلیل داده های موجود و پرسشنامه و مصاحبه با شهروندان و همچنین جلسات همفکری با مدیران، نخبگان و کارشناسان بوده است. عنصر اصلی در همه طرح ها استفاده از ماتریس های SWOT برای شناخت محیط درون و حوزه فرادست و تبدیل ماتریس های کیفی به کیم از طریق ارزش گذاری دلفی و AHP بوده است.

همچنین در فرآیندی تدوین چشم انداز توسعه این شهرها از چند روش استفاده شده است که عبارتند از شناخت چشم اندازهای گذشته، سناری سازی چشم اندازهای محتمل و چشم اندازهای موجود در طرح های فرادست ملس و منطقه ای بوده است. در پایین نیز رویکردهای انتخابی اغلب از طریق ماتریس موقعیت یابی استراتژیک (QSPM) تدوین شده است.

جدول شماره 2: حوزه های آینده پژوهی مورد استفاده در برنامه ریزی راهبردی

اجرا	تصمیم ها، اهداف و راهبردها	تحلیل قابلیت های داخلی	ارزیابی محیطی (اقتصاد، بازار، صنعت)	تدوین مأموریت و چشم انداز
	○	○	○	●
		○	○	
	○		●	●
●	○	●	○	○
○	●	○	○	○
○	○	○	○	
	●			
●			●	●

به صورت مداوم مورد استفاده قرار می گیرند ● غالباً مورد استفاده قرار می گیرند مآخذ: Curtis W, 2010, 78

جدول شماره 3: فرآیندها و روش های آینده نگری در طرح های راهبردی توسعه شهری در شهرهای مورد مطالعه

روش های آینده نگری و فرآیندها	<ul style="list-style-type: none"> روش های تحلیل روند و خطی گذشته بر اساس داده های موجود روش های مشارکتی با استفاده از پرسشنامه، مصاحبه و ... 	<ul style="list-style-type: none"> تحلیل روند (پیش بینی های اقتصادی همچون تحلیل تغییر سهم، ابزار، و پیش بینی های جمعیتی بر اساس مدل های خطی و نمایی و رگرسیونی استفاده از مدل SWOT برای مشخص نمودن توان ها و تنگناهای موجود در تمامی ابعاد مکانی و زمانی تحلیل الگو مشاوره طوفان فکری
فرآیندها و روش های آینده نگری	<ul style="list-style-type: none"> شناسایی موضوعات راهبردی تعریف و پالایش چشم انداز طراحی راهبرد بر مبنای چشم انداز 	<ul style="list-style-type: none"> تحلیل چشم اندازهای گذشته سناریوسازی چشم اندازها اخذ چشم اندازها از طرح های بالادست
روش های آینده نگری	<ul style="list-style-type: none"> تدوین راهبرد برای پر کردن شکاف میان چشم انداز و وضعیت موجود پیاده سازی و ارزیابی 	<ul style="list-style-type: none"> ماتریس موقعیت یابی استراتژیک (QSPM) دلفی AHP

مآخذ: برگرفته از طرح های چشم انداز توسعه شهری و برنامه پنج سله شهرداری های تهران 1387، اصفهان 1388، قزوین 1388، مشهد 1387، شهرکرد 1389 و تحلیل های نگارندگان.

4- نتیجه گیری و پیشنهادها

هدف اصلی در این پژوهش نگرشی تحلیلی به جایگاه پژوهش آینده در طرح های توسعه شهری در کشور و به ویژه در فرآیند تهیه طرح های راهبردی توسعه شهری بود. بر این اساس با روشن شدن ابعاد آینده پژوهی علمی و همچنین ماهیت طرح های توسعه شهری، روند

تغییرات این طرح ها بر پایه پارادایم های (یادمان)¹ رایج در هر دوره تشریح شد. در ادامه مشخص گردید که پل ارتباطی میان طرح های توسعه شهری و آینده پژوهی در شکل علمی آن، راهبردهای توسعه شهر است. به این معنا که این طرح ها با استفاده از رویکردهای علمی و سیستمیک در بخشی از فرآیند خود راه را برای استفاده از مدل های آینده پژوهی هموار می سازند.

همچنین بیان گردید که در ایران راهبردهای توسعه شهری در یک دهه اخیر مورد توجه قرار گرفته و استفاده از مدل های آینده پژوهی همچون سناریو سازی، شبیه سازی، SWOT و دیگر مدل ها به عنوان بخشی از این فرآیند مدو نظر قرار گرفته است.

نکته حائز اهمیت اینکه هنوز آینده پژوهی در برنامه ریزی شهری ایران، نوپاست و شکل واقعی و علمی کامل خود را نیافته است. نگاهی به طرح های تهیه شده بیانگر وجود نقص های در تحلیل های گسترده در ارتباط با عوامل فن آوری های آینده در شهر ها، محیط زیست شهری، روندهای منطقه ای و جهانی، عوامل سیاسی، و منابع انرژی پایدار است. به این معنا که برنامه های مذکور در عمل به تدوین چشم اندازهای عملکردی در ارتباط با نقش های اقتصادی شهری و کالبدی انجامیده است و در هیچ کدام از آنها به فن آوریهای نوین آینده در شهر (همچون نانو و بیو تکنولوژی)، انرژی های پایدار (منابع تأمین انرژی در هیچکدام از طرح ها وجود ندارد)، تحلیل های اقتصاد و رقابت جهانی و فقر و گروههای حاشیه ای توجهی نشده است.

بنابراین پیشنهاد می شود در گام نخست کارگروهی (انجمن) متشکل از متخصصین علوم برنامه ریزی شهری و آینده پژوهی تشکیل شده و چارچوبی مدون برای تهیه این برنامه های گردآوری کنند و در گام بعد به طور مداوم ساختارهای آینده شهرهای کشور را تدوین نموده و در اختیار مدیریت شهرهای کشور قرار دهند.

منابع و ماخذ:

- 1- جهانگیری محمد رضا و منوری مهدی، 1385، پیمایش رشته آینده پژوهی در جهان، همایش آینده پژوهی، فناوری و چشم انداز توسعه، موسسه تدبیر فردا-بنیاد توسعه فردا، تهران دانشگاه صنعتی امیر کبیر.
- 2- ممفورد، لوئیز، 1387، شهر در بستر تاریخ، ترجمه احمد عظیمی بلوریان، نشر مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، چاپ دوم تهران.
- 3- پامر، دونالد، 1388، نگاهی به فلسفه، ترجمه عباس مخیر، نشر مرکز، چاپ دوم، تهران.
- 4- معاونت معماری و شهرسازی وزارت مسکن و شهرسازی، 1385، برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری (تجربیات جهانی و جایگاه آن در ایران)، شرکت طرح و نشر پیام سیما، چاپ دوم، تهران.
- 5- وبر، ماکس، 1384، شهر در گذر زمان، ترجمه شیوا کاویانی، شرکت سهامی انتشار، چاپ چهارم، تهران.
- 6- هال پیتر و اولریخ فایفر، 1388، آینده شهری قرن 21، ترجمه اسماعیل صادقی و ناهید صفائی، نشر جامعه مهندسان مشاور، تهران.
- 7- منصور فلامکی، محمد، فارابی 1385، سیر شهروندی در ایران، نشر مؤسسه علمی و فرهنگی فضا، چاپ دوم، تهران.
- 8- خزائی، سعید، 1384، روشهای مطالعات آینده پژوهی، مرکز آینده پژوهی علوم و فن آوری-تهران.
- 9- مرادی مسیحی، وراز، 1384، برنامه ریزی استراتژیک و کاربرد آن در شهر سازی ایران، نمونه ی موردی در کلان شهر تهران، تهران، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری، چاپ اول.
- 10- گلکار، کوروش و جلال آزادی؛ 1384، استراتژی توسعه ی شهری چیست؟ در نشریه ی شهر نگار، شماره ی 30.
- 11- اعرابی سید محمد، خدادادی عباس، 1386، فرآیند ومدل های اجرایی برنامه های استراتژیک شهری، ویژه نامه مدیریت استراتژیک شهری، ضمیمه شماره 18، ماهنامه 79 شهرداری ها.
- 12- فرهنگستان زبان و ادب فارسی، 1389، واژه های آینده پژوهی، خرداد ماه 1389
- 13- داوری، رضا، 1351، نقدی بر جمهوری فارابی.
- 14- فکوهی، ناصر، 1385، انسان شناسی شهری، نشر نی، چاپ سوم، تهران.
- 15- هاید ماری، کخ، 1383، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، نشر کارنگ، چاپ هشتم، تهران.
- 16- شهرداری اصفهان، 1387، برنامه پنج ساله توسعه شهر اصفهان.
- 17- شهرداری تهران، 1387، برنامه پنج ساله توسعه شهر تهران.
- 18- شهرداری قزوین، 1387، برنامه پنج ساله توسعه شهر قزوین.
- 19- شهرداری مشهد، 1388، برنامه پنج ساله توسعه شهر مشهد.
- 20- شهرداری شهرکرد، 1389، برنامه پنج ساله توسعه شهر شهرکرد.

- 1- Lo presti , alberto , 1999, the logical exchange between futures studies and social sciences: integrated review of sociology, volom 9, number3,pp311-320.
- 2- Bell, Wendell, 1997, foundations of futures studies: human science for a new era, volom1, New Brunswick: translation publishers
- 3- Ratcliffe, john & krawczyk ela, 2011, Imagineering city futures: the use of prospective through scenarios in urban olanning, futures,pp12-14

¹.Paradigm

- 4- Lindgren mats & bandhold,2003, scenario planning: the link between future and strategy, palgrave macmillan.
- 5- Adesida, olugbenga,1994, futures studies in AFRICA, futures, 1994, 26,(9),884-890
- 6- Curtis W. Roney, 2010, Intersections of Strategic Planning and Future Study, Journal of future study, Vol71, November2010.